

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМИ «КІМЕРІЙЦІ ТА СКІФИ», ПРИСВЯЧЕНА ПАМ'ЯТІ О. І. ТЕРЕНОЖКІНА

Б. М. Мозолевський, Б. Д. Михайлов, С. А. Скорий

24—28 травня 1992 р. у м. Мелітополі Запорізької області відбулася Міжнародна наукова конференція з проблеми «Кімерійці та скіфи», скликана на виконання постанови однойменного семінару, що проходив у грудні 1987 р. у м. Кіровограді¹, і присвячена пам'яті визначного археолога сучасності, засновника української школи скіфознавства О. І. Тереножкіна. Мелітополь був вибраний місцем проведення конференції не випадково. Саме тут під час охоронних досліджень курганів на р. Молочній (1951 р) відбулося прилучення вченого до археології степової України, тут ним були здійснені і розкопки славнозвісного скіфського кургану, що отримав назву від міста.

Ініціаторами проведення конференції виступили Інститут археології АН України, державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила», Запорізький державний університет, Запорізька обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури, Мелітопольський педагогічний інститут. Адміністрація Мелітополя щиро вітала проведення конференції і створила гарні умови для її роботи. Вчасно і на високому поліграфічному рівні було видано тези доповідей, заявлених на конференцію².

Про роль і місце О. І. Тереножкіна у вивченні історії та культури кімерійців та скіфів доповів Б. М. Мозолевський (Київ). Своїми спогадами про вченого поділилася колишня співробітниця Мелітопольського краєзнавчого музею, учасниця розкопок Мелітопольського кургану Н. І. Волчкова.

Зачитані на конференції наукові доповіді та повідомлення відбивають широкий спектр історико-археологічних зацікавлень О. І. Тереножкіна. Вони чітко розподілялися на три основних блоки: 1) доповіді з історичної тематики; 2) доповіді з питань ідеології; 3) повідомлення про розкопки нових пам'яток та доповіді, присвячені вивченню матеріальної культури. Перша група доповідей і за кількістю, і змістовно була домінуючою.

Значна частина останніх торкалася історії населення Лісостепу за скіфської доби, охоплюючи територію від Середнього Дону до Потисся.

Доповідь О. П. Медведєва (Воронеж) «Пам'ятки скіфського часу на Середньому Дону (спроба просторового аналізу)» була присвячена аналізу історичної ситуації в названому регіоні за скіфської доби. Спираючись на вагомий банк даних про поселення та поховальні пам'ятки, доповідач спробував внести суттєві корективи в оцінку господарсько-культурних ознак пам'яток правого і лівого берегів Середнього Дону, що свого часу зробив П. Д. Ліберов. Використання методів просторової археології, досить добре розроблених в останній час за рубезжем, дало О. П. Медведєву підстави для виділення на Правобережжі Середнього Дону кількох відмінних один від одного мікрорайонів, які свідчать, на думку автора, про значну соціально-економічну диференціацію серед окремих територіальних груп середньодонського населення. Порівняльний аналіз матеріалів середньодонських городищ та курганних некрополів типу Частих та Мастюгинських курганів навів його на думку про існування на Середньому Дону в V — на початку III ст. до н. е. двох культур: культури рядового хліборобсько-скотарського населення та елітарної субкультури військово-аристократичної верхівки. Доповідь була високо поцінована В. С. Ольховським, С. С. Безсоновом, К. П. Бунятян, Н. А. Гаврилюк, Б. М. Мозолевським та ін. Е. В. Яковенко, також відзначаючи високий рівень доповіді, просила взяти до уваги, що масові знахідки скіфських мечів на лівому березі Дону не обов'язково мають свідчити про воєнні дії, а, можливо, пов'язані з культовими церемоніями. Підтримуючи основні висновки О. П. Медведєва, С. А. Скорий закликав його обережніше оцінювати культурні особливості середньодонських поселень та могильників лише з позиції соціальної диференціації населення: багаті кургани, досить віддалені від поселень і позначені виразною своєрідністю, могли належати й носіям іншого, прийшовшого етносу.

З доповіддю «Деякі питання ранньої історії населення середньої течії Псла за скіфського часу» виступив П. О. Гавриш (Полтава). На його думку, населення названого регіону з середини VII ст. до н. е. входило до історико-культурної спільності межиріччя Дніпра і Дону, відомої під назвою будинів. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. у Львівському Лісостепі, у тому числі і на Пселі, з Кубані та Північного Кавказу прийшли іраномовні кочовики — гелони. Під-

корення місцевих племен і оплата ними гелонам, попервах, данини у подальшому змінилися більш взаємовигідними господарсько-економічними стосунками, що й визначило незалежність будинів. У середній течії Псла описані події виразно відбулися в матеріалах Книшівського городища, яке протягом багатьох років успішно досліджує П. О. Гавриш. Зокрема, ним відкрито найдавнішу оборонну стіну, спалену наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., на його думку, пришельцями з Північного Кавказу. Оцінюючи доповідь, Б. М. Мозолевський, С. С. Безсонова, С. А. Скорий відзначили переконливість більшості висновків і їх важливість для вивчення історії скіфської доби.

С. А. Скорий (Київ) зачитав доповідь «До історії взаємозв'язків населення Степу та Лісостепу в V—IV ст. до н. е.», в якій порушувалася одна з найактуальніших проблем сучасного скіфознавства. На думку автора, з першої половини V ст. до н. е. почався новий етап тиску північнопонтійських номадів на лісостепове, особливо правобережне населення. Спочатку він здійснювався у вигляді епізодичних рейдів, спрямованих, насамперед, проти укріплених поселень. З другої ж половини вказаного століття агресія набула більш розвинених форм. Близько цього часу припиняють функціонування городища в басейні Тясмину, тут з'являються поховання у гробницях степового типу — катакомбах. На думку доповідача, з IV ст. до н. е. південна частина Лісостепового Правобережжя увійшла до північно-причорноморської Скіфії, ставши її північною периферією. Основні положення доповіді підтримали В. С. Ольховський, К. П. Бунятян, Б. М. Мозолевський. Останній закликав доповідача ретельніше узгодити свої висновки з новітніми відкриттями у скіфознавстві, зокрема з тезою про зміну у Степовій Скіфії на рубежі VI—V ст. до н. е. династичних ліній, що може багато пояснити і в зовнішній політиці Скіфії.

З великим зацікавленням учасники конференції сприйняли доповідь Яна Хохоровського (Краків) «Проблема скіфських набігів на територію Середньої Європи». Як відомо, зараз існують дві концепції стосовно появи скіфських знахідок (зокрема зброї) в Карпат-Подунав'ї. Доповідач дотримується концепції вторгнень. Він продемонстрував матеріали поселень лужицької культури, що мають яскраві сліди руйнування скіфами у вигляді пожеж, трупів загіблених мешканців, предметів скіфської зброї. На думку Я. Хохоровського, скіфські набіги на Середню Європу були різночасовими (починаючи з середини VII ст. до н. е.) і відіграли різну роль у долі місцевого населення. Разом з тим він категорично виступив проти перебільшення внеску скіфських вторгнень у занепад лужицької культури. Б. М. Мозолевський зауважив, що проблема скіфських набігів на Середню Європу не може вважатися остаточно вирішеною доти, поки не буде з'ясовано — з яких конкретно районів Північного Причорномор'я ці набіги здійснювалися.

Питань етнічної географії Скіфії торкнувся С. Є. Рассадін (Мінськ) у доповіді «Геродотові андрофати: проблема локалізації». На думку дослідника, це нескіфське плем'я слід розміщувати в Середній Білорусії. Як відзначили Е. В. Яковенко та Б. М. Мозолевський, незважаючи на дискусійність, така думка має право на існування.

Доповідь К. П. Бунятян (Київ) «Скотарство і спосіб життя», відзначена високим теоретичним рівнем, ще раз продемонструвала глибоку залежність побуту стародавньої людини від господарської діяльності. Унаочнивши залежність побуту скіфів від ролі в їхньому господарстві хліборобства та скотарства, К. П. Бунятян звернула увагу на способи реалізації господарської діяльності в матеріальних залишках — типах поселень та могильників, їх просторовому розміщенні. Врахування останнього має бути вихідним моментом при реконструкції життя і діяльності стародавніх суспільств. У дебатах по доповіді підкреслювалася (С. С. Безсонова, Б. М. Мозолевський) доконча необхідність подібних розробок.

Дві доповіді першої групи було присвячено історії Степової Скіфії. Це доповідь С. І. Андрух (Запоріжжя) «Етно-політична ситуація в Дунай-Дністровському межиріччі після скіфо-македонського конфлікту» та Н. А. Гаврилюк (Київ) «Палеоекономічне районування Степової Скіфії». У першій з них запропоновано досить оригінальне трактування ситуації, що склалася в Буджацькому степу по скіфо-македонському зіткненні. С. І. Андрух вважає, що вказаний регіон був залишений скіфами внаслідок загальної кризи скіфського суспільства наприкінці IV — на початку III ст. до н. е.

Питань цієї кризи торкнулася у своїй доповіді і Н. А. Гаврилюк, попередивши її спробою виділити на території скіфського степу кілька районів, що різнилися характером господарства. Доповідь викликала жваву дискусію. Високо оцінюючи її, К. П. Бунятян застерегла доповідачу від недоцільності різкого протиставлення окремих районів Скіфії. Б. М. Мозолевський, пристаючи на думку Н. А. Гаврилюк про кризу скіфського суспільства наприкінці IV ст. до н. е., спробував довести, що це була не економічна, а насамперед ідеологічна криза і саме її слід вважати причиною занепаду Скіфії.

На жаль, на конференції було заслухано лише одну доповідь з кімерійської проблематики, хоча, судячи за надісланими тезами, їх мало бути більше. Йдеться про доповідь Е. В. Яковенко (Жерч) «Кімерійці в Східному Криму». Зробивши історіографічний огляд проблеми і навіть результати вивчення кімерійської топоніміки Криму, авторка охарактеризувала нечисленні археологічні пам'ятки VIII — середини VII ст. до н. е., котрі деякі дослідники пов'язують з кімерійцями. На думку Е. В. Яковенко, частина кімерійського населення Східного Криму на час появи грецьких колоністів вже повністю була асимільована скіфами. В. С. Ольховський відзначив важливість і складність порушеної проблеми. Судячи з писемних джерел, кімерійці справді мешкали в названому регіоні, проте археологічних матеріалів, пов'язаних з ними, поки що обмаль.

Доповідь, тією чи іншою мірою пов'язаних з питаннями ідеології, на конференції було значно менше. На думку учасників (К. П. Бунятян, Ю. В. Болтрик, С. А. Скорий, Б. М. Мозолевський), найбільш виваженою серед них слід вважати доповідь С. С. Безсонової (Київ) «Жертвоприношення підлітків у скіфських курганах». Дослідниця навела дані про те, що значний відсоток супроводжуваних поховань у скіфських курганах становили підлітки від 7—8 до 14—15 років. Особливо помітно це в курганах аристократії. С. С. Безсонова доходить висновку, що у певних випадках підлітки були ритуальними помічниками основних небіжчиків, котрі за життя виконували жрецькі функції.

Шкавою була доповідь Б. М. Мозолевського (Київ) «Відображення космогонічних уявлень скіфів у поховальній обрядовості знаті». Проаналізувавши конструкцію степових курганів скіфської знаті, доповідач висунув, що кожен із них являв собою поєднання горизонтальної і вертикальної підсистеми моделі макрокосму. А відтак кожна конструктивна деталь у ньому, кожне поховання і кожна супроводжуюча річ мають відповідники у макрокосмі і були покликані якомога повніше відтворити його. Внаслідок цього похорон царя (вождя), попри своє утилітарне значення, був імітацією акту першотворення, яка мала, на уявлення скіфів, забезпечити процвітання суспільства. Доповідь виявилася гостродискусійною і не всі її положення набули адекватної оцінки. В. С. Ольховський та С. С. Безсонова висловили сумнів щодо можливості вважати деякі з наведених Б. М. Мозолевським основних поховань у курганах скіфської аристократії жіночими. Е. В. Яковенко навела свою думку щодо характеру так званих болотяних кріпид у курганах знаті. Проте всі, хто взяв участь в обговоренні доповіді, вважають, що подальша робота над темою конче необхідна.

У доповіді Л. С. Ключко (Київ) «Комплекс прикрас скіфського жіночого костюма» зроблено спробу виділити певні групи прикрас, характерних для різних регіонів Скіфії, наведено цікаві спостереження щодо їх складу, який відбиває вік, соціальний стан та майнову забезпеченість жінки і т. ін. Відзначивши безперечні здобутки дослідниці, Е. В. Яковенко та С. С. Безсонова наголосили на необхідності врахування при вивченні скіфського костюма впливу еллінської моди, особливо відчутного у степових районах Скіфії.

У доповіді В. М. Андреева та В. М. Саєнка (Запоріжжя) «Про одну індоіранську традицію у скіфській культурі практиці» йшлося про застосування камки під час похорону у скіфів. Авторитори завбачили початок названої традиції в текстах Авести. Доповідь було сприйнято цілком прихильно, проте В. С. Ольховський застеріг молодих дослідників проти бездоказового співвіднесення свідчень Авести зі скіфами. Б. М. Мозолевський підкреслив, що вибіркоче дослідження окремих рис скіфської поховальної обрядовості малоперспективне, її слід вивчати лише комплексно, щоб унеможливити від помилкових висновків.

Постійні звинувачення скіфознавців попереднього покоління у схильності до вивчення речових знахідок («вещизме»), імовірно, спричинили до того, що крім Л. С. Ключко тему, пов'язану з вивченням матеріальної культури, запропонував лише В. В. Отрошенко (Київ). Його доповідь було присвячено пошукам витоків традиції виготовлення дерев'яного посуду з металевим окуттям. Як з'ясував дослідник, найраніші посудини вказаного типу відомі вже у племені ямної і катакомбної культур.

Ю. В. Болтрик (Київ) зачитав доповідь «Основні жіночі поховання в скіфських «царських» курганах», у якій намагався спростувати відстоювану Б. М. Мозолевським тезу про первинність більшості жіночих поховань у пам'ятках аристократії. На його думку, первинними в них були не жіночі, а чоловічі поховання. Окремі докази Ю. В. Болтрика були прийняті аудиторією схвально, проте більшість виступаючих відзначила, що питання залишається дискусійним.

Небагато прозвучало на конференції і повідомлень про нові польові роботи. В. С. Ольховський (Москва) продемонстрував унікальні матеріали, виявлені при дослідженні культового центру на плато Устюрт (Західний Казахстан). Масштабність пам'ятки дає підстави гадати, що після повного дослідження вона посяде гідне місце серед старожитностей скіфо-сарматського часу.

А. С. Малюкевич (Одеса) ознайомив присутніх з результатами розкопок поселення Беселе-III на Дністровському лимані. Певну незгоду із датуванням ним окремих категорій матеріалів висловили Н. А. Гаврилюк та І. М. Храпунов. Б. Д. Михайлов доповів про нові відкриття зображень тварин у гротах Кам'яної Могили. Б. М. Мозолевський підсумував результати дослідження кургану представника скіфської знаті (Соболева Могила поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині).

У перерві між засіданнями учасники конференції здійснили екскурсію до видатної пам'ятки археології — Кам'яної Могили.

Зібрання пройшло на високому науковому рівні. Це особливо окрилює, коли взяти до уваги, що на скіфознавчій конференції вперше були відсутні корифеї вітчизняного скіфознавства, представники старшого покоління (А. І. Мелюкова, Б. А. Шрамко, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко, Л. І. Крушельницька, М. І. Вязьмітіна, Г. І. Смирнова і багато інших). Конференція не тільки підбила підсумки сучасного розвитку науки про скіфів, але й накреслила першочергові її завдання.

Наступну конференцію, присвячену пам'яті О. І. Тереножкина, ухвалено провести 1997 р. в м. Орджонікідзе Дніпропетровської області або Києві.

Примітки:

¹ Мозолевський Б. М., Бокій Н. М. «Кімерійці та скіфи». Семінар, присвячений пам'яті О. І. Тереножкина // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 154—155.

² *Киммерійці и скифы*. Тез. докл. междунар. науч. конф., посвященной памяти А. И. Тереножкина. 25—28 мая 1992 г.— Мелитополь, 1992.— 166 с.

Одержано 10.08.92